

Hız. Âdem Kıssasına Kelâmî Açısından Yeni Bir Bakış

Ümit ELSÖZ*

Hız. Âdem Kıssasına Kelâmî Açısından Yeni Bir Bakış

Özet ► Kur'an'da bahsedilen Adem ayetleri incelendiğinde iki tane Adem'den bahsedildiği, bu iki Adem'den birinin ilk insan modeli sayılabilecek ve cinsiyetinin erkek veya kadın olmasında problem oluşturmayacak bir model, ikincisi de kendisine peygamberlik verilen ve sorumlu tutulan insan modeli olan Hz. Adem olduğudur. Bize göre bir ayrım olmaksızın tek bir prototipten bahsedilmesi yıllardır süregelen bir sorunu devam ettirmekte ve ilk insan, ilk peygamber, yasak ağaç, secde, ilk günah, cennet, cennetten çıkarılış gibi konular açığa kavuşturulamamaktadır. Özellikle bu konular çerçevesinde ortaya çıkan Allah figürü hakkında da sorunlar oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Allah, Âdem, Melekler, Şeytan, Cennet, Eş

Abstract ► Considering the Adam ayats (verses) mentioned in the Qur'an it is apparent that there exists an Adam who is considered to be the first human being model whose sexual or gender identity is of no vital importance, just is there exists an Adam, who is regarded as a human being model who was bestowed prophethood, quthority and related responsibilities as a caretaker and caliph af Allah. In this study, the mean propose is to be able underline the fact that insisting on the use of a single prototype concering Adam by ignoring the two different Adam models poses an obstacle to explaining and exploring the issues such as the first human being, the first prophed, the prohibited tree, prostration(sajda), the orijinal sin, Jannat' Adni (the garden of Eden) and Expulsion from the garden of Eden/Pradise. Particularly within the framework of the above-mentioned issues, holding on to the misconception of Adam by representing him is a single proto-type rather than two different models, also causes serious problems concerning the image of Allah.

Key Words: Qur'an, Allah, Adam, Angles, Satan, Jannat'Adni (the Garden of Eden), Spouse

* Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Doktora Öğrencisi, umitelsoz@gmail.com

Giriş

İslam kültüründe Hz. Âdem ile ilk insan konusu, Kuran ayetlerinde birbirine karıştırılmış bir anlayışla sunulmaktadır. Bu karışıklık neticesinde de tek bir Âdem'den bahsediliyormuş gibi algı oluştuğu görülmektedir. Bu algının oluşmasındaki yadsınamaz gerçek; İslam'ın ilk dönemlerinde Yahudilik ve Hristiyanlık kültürünü aldıktan sonra Müslüman olan ilk neslin¹ İsrailiyat bilgisini, İslam kültürüne ve hadis edebiyatına taşımasıdır.

Allah Teala öğretilerini indirdiği toplumların olumsuz uygulamalarını kaldırıp Kuran'a ve Sahih Sünnete uygun olanlarını kabul etmeyi² bir prensip olarak kabul ettiğini, ancak geçmişlerin masalları³ anlamına gelen "Esâtîrul Evvelîn" ifadesi ile de İslam dışılığı reddeden bir anlayışla sunulan her bilgiyi kabul etmediğini vurgulamıştır.

Bu mantıktan hareketle günümüz bilim dünyasının geliştirdiği biyoloji, antropoloji, embriyoloji, fosil bilimi dallarının, insanlık tarihi hakkında ilkel ve modern insan⁴ tanımlarını kullandığını görmekteyiz. Yukarıda ifade ettiğimiz Hz.

¹ Abdullah Aydemir (ö. 1991), *Tefsirde İsrailiyat*, Beyan Yayınları, Ankara 1979, s.74.

² Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Müsned, Riyad, Mektebetü'l-Ma'ârif, t.y., III/425; Buhârî, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), "Enbiyâ", 8., "Menâkıb", 1; Mustafa Fayda, "Cahiliye", DİA, c. VII, ss. 17-19, İstanbul 1993.

³ En'am, 6/25; Enfal, 8/31; Nahl, 16/24; Mü'minûn, 23/83; Furkan, 25/5; Neml, 27/68; Ahkâf, 46/17; Kalem, 68/15; Mutaffifin, 83/13.

⁴ İnsan (taksonomik adıyla Homo sapiens [Latince](#) "akıllı insan" veya "bilen insan"), [Homo](#) cinsi içerisindeki yaşayan tek [canlı türü](#). Anatomik olarak 200.000 yıl önce Afrika'da ortaya çıkmış ve modern davranışlarına 50.000 yıl önce kavuşmuştur. Bk. Godman M, Tagle D, Fitch D, Bailey W, Czelusniak J, Koop B, Benson P, Slightom J (1990). "Primate evolution at the DNA level and a classification of hominoids". J Mol Evol 30 (3): 260–266. DOI:10.1007/BF02099995. PMID 2109087.; "[Hominidae Classification](#)". Animal Diversity Web @ UMich. Erişim tarihi: 25.09.2006; "[Human Evolution by The Smithsonian Institution's Human Origins Program](#)". Human Origins Initiative. [Smithsonian Institution](#). Erişim tarihi: 30.08.2010. Ayrıca Bk. Culotta, E., 1999, A new human ancestor, Science. 284: 572-574.; White, T.D., Asfamb- and Suwa, G., 1996, Ardipithecus ramidus, a root species for Australopithecus, X111. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, 14-18 September, Forli-

Âdem acaba ilk insan mıdır? Yoksa modern insan olarak mı kabul edilmelidir? sorularından yola çıkılarak ayetlerin yorumlanmasıyla/incelenmesiyle oluşturulan inanç konularının ortaya koyduğu Allah anlayışı, Yahudilik ve Hristiyanlığın “*ilk insan*”, “*ilk günah*” ve “*cennetten çıkış*” konularının yorumlarıyla benzeşmektedir. Bu durum Yahudilik ve Hristiyanlığın oluşturduğu “*Tanrı*” fikrini doğrulayarak adeta zalim bir Allah tasavvuru oluşturmaktadır.

Biz burada ilk ve modern insan arasındaki farklılık dikkate alınmadan anlaşılacak tek bir Âdem kavramının oluşturduğu “*Allah*” fikrinin, nasıl anlaşıldığı ve nasıl anlaşılması gerekliliği üzerinde durularak, mutlak ve mükemmel merhamete sahip bir varlığın yanlış anlaşılması neticesinde; kendisinden korkulan, haksızlık yapan, zulmeden ve görmezden gelen bir Allah anlayışının yanlışlığını ortaya koyduktan sonra, yerine kullarını önemseydiğini gösterdiği için sevilen, saygı duyulan ve dolayısıyla kendisine ibadete en layık olan “*Allah*” fikrinin oluşmasının daha doğru olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca insanoğlunu yeryüzüne işlediği bir suç/hata sonucu basit bir bahaneyle cennetten çıkarılması neticesinde oluşan suçluluk duygusundan çıkarıp, Yaradanın kendisinden beklediği bir amaç olarak yeryüzünün halifesi kıldığı fikrinin gelişmesine katkı sağlamak amacıyla konuyu farklı bir tarzda sunmaya ve yorumlamaya çalışacağız.

I. Kur'an Işığında İlk İnsan

Bazı rivayetlere göre; Âdem sözcüğü, Arapça kökenden gelen bir isim değildir.⁵ Ekser rivayetlere göre ise Arapça asıllı olan bu kelime, “yeryüzü” anlamına gelen, “edimu'l-ard”dan türemiştir. Böyle bir anlamla Hz. Âdem'e yaratılmış olduğu öze/asla uygun bir isim verilmiş olunmaktadır.⁶ Âdem kelimesinin kökenine dair İslami literatürdeki bu kabullerin yanı sıra, onun menşei hakkında başka rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmına göre, söz konusu keli-

İtaly; Özbek, Metin, *Dünden Bugüne İnsan*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss.8-15; Galip, Akın, *Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Antropolojik Çalışmalar*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 42, c.I-II. (2002), s.11.

⁵ Kadı Beydâvi (ö. 685/1286), *Muhtasar Beydâvi tefsiri (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil)* Cev. Şadi Eren, İstanbul 2010, c.I, s.111.

⁶ el-Kurtûbi, Muhamed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkami'l-Kur'an*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2005, c.I, s.557; Kâdî Beydâvi, a.g.e., c.I, s.111.

menin, Sümer dilindeki, “adamu=babam”, Asur-Babil dilindeki “adamu=yapılmış, çocuk, genç” veya Sabii dilindeki “adam=kul”dan geldiği ileri sürülmüştür. Ayrıca bu anlamlandırmalarla beraber bu kelime İbranice “adamah=toprak, yeryüzü” ve eski doğu dillerinde “Adam” kelimesinden; yani “yerden” veya “yere ait insan/insanlık” anlamlarına geldiği de rivayetler arasındadır.⁷ Âdem kelimesinin Arapça'ya Süryânîce veya Ârâmîce'den geçtiğini savunanlar da olmuştur. Nitekim Zemahşerî, Arap dilcilerinin Ya'kub, İdrîs, İblis vb. isimlerde yaptıkları gibi Âdem ismini de el-üdme veya edîmü'l-arzdan türetmek istediklerini, ancak bu kelimenin kesinlikle yabancı bir isim olduğunu belirtmektedir.⁸

Âdem kelimesinin ayrıca “ülfet” anlamında “edmi” ve “edme” sözcüklerinden türetildiğini ifade eden hadisler de bulunmaktadır.⁹ Nitekim sahih kabul edilen bir rivayete göre Allah, Âdemi yeryüzünün her tarafından alınan toprak örneklerinin birleşiminden yaratmıştır. Bu toprağın çeşitliliğinden dolayı da Âdem'in nesli değişik karakterler taşır.¹⁰ Hz. Peygamber (a.s.), Hz. Âdem ile ilgili olarak şöyle buyurmuştur: “Allah Âdem'i yeryüzünün tamamından alınan bir avuç topraktan yaratmıştır. Bu yüzden Âdemoğulları yeryüzü şekillerine göre kimi kırmızı, kimi beyaz kimi de siyah olmuştur. Aralarında yumuşak ve sert mizaçlı, kötü ve iyiler bulunmaktadır.”¹¹

⁷ Tirmizi, Muhammed bin İshâ (ö. 279/893), *Sünen*, Mektebetü'l-Ma'ârif, t.y. “*Menâkıb*” 74; Fikri Yasin, “*Adem*”, Mecelletu'l-Ezher, cilt VIII, sayı 5, Kahire 1937, s. 365 vd.; Mustafa Erdem, *Hz. Adem (İlk İnsan)* Ankara 2007, s. 13 vd.

⁸ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer (ö. 467/1075), *el-Keşşâf an hakâkik'ut-tenzîl*, Kahire 1387/1968, Beyrut ts., (Dâru'l-Ma'rife), c.I, s.272.

⁹ Kadı Beydavi, a.g.e., c.I, s.111.

¹⁰ Ebu Davud, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr es-Sicistânî (ö. 202/817), *Sünen*, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1988. “Sünnet”, 16; Ahmed b. Hanbel, IV/400, 406; Tirmizi, “Tefsir”, 2 / 1

¹¹ Ebu Davud, “Sünnet” 16; Ahmed b. Hanbel, IV/400-406; Tirmizi, “Tefsir” 2/1. Yahudi geleneğinde Adem'in farklı renkli topraklardan, dört ana yönden getirilmiş topraklardan; bütün dünyadan toplanmış olan topraktan; Başının Kutsal Bölgeden, bedeninin Babil'den ve farklı azalarının farklı bölgelerden bir araya getirilmiş olan topraktan/tozdan yapıldığına dair anlatılar için Bk. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/758-adam>

Bu bilgiler ve rivayetler Âdem'in yaratılışının gerçekleştiği bu safhalarda dünyanın var olduğunu, yeryüzünün toprak katmanlarının oluştuğunu, dünyanın Hz. Âdem öncesi insanlar için hazır olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ilginçtir ki peygamber kültüründen gelmiş birçok Mezopotamya toplulukları Âdem'i, peygamber tasavvurlu bir algıyla değil de daha çok cennetten çıkarılmış ve ilk günahı işlemiş birisi gibi şeklinde sunmaktadırlar.

Kur'anı Kerim'de bu konu ile ilgili zikredilen ayetlerin bir bölümünde daha çok ilk insandan¹² bahseden bir anlatım söz konusuysa, bir kısım ayetlerde ise Hz. Âdem'den¹³ sorumlu tutulan, seçilen ve görev verilen bir insan olarak bahsedilmektedir.

Aşağıda belirttiğimiz ayet daha çok ilk insan olarak zikreder bir tarzdadır. Bu noktadan bakıldığında bazı yorumları şöylece sıralamamız mümkündür;

*“Sizi tek bir cevherden yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de o cevherden var eden, Allah'tır. Eşine sarılınca, eşi hamile kaldı ve onu bir müddet taşıdı. Gebeliği ağırlaşınca, karı koca, Rableri Allah'a, “Bize kusursuz bir çocuk verersen andolsun, şükredenlerden olacağız” diye yalvardılar.*¹⁴

*Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği evlat konusunda Allah'a ortaklar koşular. Allah onların ortak koştuğu şeylerden uzaktır.*¹⁵

A'raf Suresinin bu ayetlerinde yer alan “nefs vâhide” (tek bir cevher) ifadesinin ilk bakışta Hz. Âdem olarak anlaşılmasını sağladığı düşünse bile 190. ayette özellikle “kendilerine kusursuz bir evlat verildiğinde, kendilerine verilen evlat sebe-

¹² Sad, 38 /71-72; A'râf, 7/11, 189, 190; Furkan, 25/54; Fatır, 35/11; Hicr, 15/26; En'am, 6/2, 98; Zümer, 39/6; Şûrâ, 42/49-50; Bakara, 2/30; Nisâ, 4/1; Rahman, 55/3-4, 14; İnsan, 76/1-3; Hucurat, 49/13.

¹³ A'râf, 7/11-25; Tâhâ, 20/115-123; Hicr, 15/28-43; Bakara, 2/30-39.

¹⁴ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاجِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبِّهَمَا لِنُؤْنِنَا صَالِحًا لَنُكُونَ مِنَ الشَّاكِرِينَ

A'râf, 7/189.

¹⁵ فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

A'râf, 7/190.

biyle Allah'a ortak koştular" kısmından Hz. Âdem'in şirke düştüğü anlaşılmaktadır. O halde ayette bahsedilen bizzat şirke düşen Âdem ve eşinin, kendinden sonra gelen nesiller olan insanlar olarak yorumlanabileceği gibi, Hz. Âdem öncesi insanlar olarak anlaşılmasında ve yorumlanmasında da bir engel yoktur.

Hatta Hz. Âdem'in ilk insan olarak yorumlanması sonucu aşağıdaki soruları/sorunları oluşturması muhtemeldir;

- Hz. Âdem'in ve eşi Hz. Havva'nın yaşadıkları cennet¹⁶ algısı çerçevesinde oluşan fikri problemler¹⁷ sonucunda, çıkarılmaları mümkün olmayan huld cenneti ile onların çıkarıldığı cennetin neresi olduğu nasıl anlaşılmalıdır?

- Suç işlemleri için göz yuman ve insanın suç işlemesini fırsat bilerek -ki insanoğlu suç işlemiş olsa da şeytan gibi inatçı olmayıp af dilediği ve bağışlandığı halde, tekrar cennete sokulmayan insanın karşılığında, Hz. Adem'e secde konusuyla gündeme gelerek kovulan şeytan, insanoğlunu ayartmak için cennette cirit attığı halde- insanı dünyaya göndermeye bahane arayan Allah anlayışıyla oluşturulan/oluşturulmak istenen "Tanrı" modeli, niçin Müslümanlarda bu güne kadar çözülmesi gereken bir sorunmuş gibi görülmemektedir?

- Aynı emre birlikte muhatap oldukları, ebedilik arzusunu birlikte isteyerek aynı günahı işlemelerine rağmen, ayartıcı ve aldaticılık suçunun "kadın" aleyhine olacak şekilde tek bir cinse yükleyerek pozitif ayrımcılığa dönüşmesine seyirci kalınması ve ilahi vahiyden çözüm üretilmemesi düşünsel bir eksiklik değil midir?

¹⁶ A'râf, 7/19; Tâhâ, 20/117-119; Bakara, 2/35.

¹⁷ Cennetin dünyadaki emir ve yükümlülüklerle karşılık verilen bir ödül olduğunu ifade eden Burûc, 85/11; A'râf, 7/42-45; Furkân, 25/15-16, 75; Meryem, 19/60-63; Hicr, 15/45-48. ayetlere, Şeytanın kafir olduğu düşünüldüğünde cennette kötülüğün olmayacağını ifade eden; Meryem, 19/62; Vâkıâ, 56/25. ayetlere, burasının Huld cenneti olarak anlaşılması ve bu cennetten çıkılmayacağını ifade eden A'râf, 7/42; Furkân, 25/15-16, 75-76; Hûd, 11/108; Lokman, 31/8-9; Zümer, 39/73; Zuhruf, 43/71-72; Kehf, 107-108; İbrâhim, 14/23; Enbiyâ, 21/102. ve daha bir çok ayete ters düşmektedir.

Fakat Hz. Âdem öncesi insan fikrinde ise; kendilerine sunulan cennet gibi bir dünyada¹⁸ kendi başlarına bırakılan ve akıllarıyla denenilen insanların kan dökme-leri, bozgunculuk yapmaları¹⁹ sonucu, Allah'ın içlerinden bir peygamber seçerek²⁰ müdahale etmekle, herşeyin akılla bilinip anlaşılamayacağını, -bu günün insanına da mesaj göndererek- ilahi bir vahye ihtiyacı olduğunu ve onlara neyi yapmalarını/yapmamalarını istediğini bildirmeyi, onlara neyin faydalı olduğunu/olmadığını göstermeyi amaçlayan daha vicdanlı, kullarını önemseyen ve seven bir Allah fikrini desteklemektedir.

Hz. Âdem öncesi insan anlayışını destekleyen kriterlerden biri de Bakara Suresi 30. ayette geçen; “*Melekler; - Yeryüzünde bozgunculuk yapan, kan döken birini mi halife kılacaksınız dediklerinde, Allah; - Elbette sizin bilmediğinizi ben daha iyi bilirim.*” cümlesi; inanç geleneğimizdeki “*Melek*” anlayışımıza göre, eğer Allah, bilgi vermemişse geleceği bilmeleri mümkün olmayan varlıklardır.²¹ O halde meleklerin ilk defa yaratılan bir varlık hakkında bozgunculuk yapan, kan döken olmalarını neye göre bildiler sorusunu akla getirmektedir. Bu bilgiyi “*insanlardan önce cinlerin yaratıldığını biliyorlardı da onlara bakarak söylediler*”²² diye düşünsek, o zaman da Allah'ın Şeytana “*secde et*” demesine rağmen, mukayese yaparak secde etmemesindeki asıl unsurun, yaratılışları farklı varlıklar hakkında bilgisi olmadığı bir konuda Allah karşısında kendini insandan üstün görmesi olduğu anlaşılmaktadır. Burada Cenab-ı Hakkın şeytana gazaplanmasındaki asıl sebep enaniyet duygusundan daha çok, gaybı bilmeden Allah karşısında otoriteyi yok sayan bir tavır sergilemesidir. Dolayısıyla meleklerin sözüne karşılık “*elbette sizin bilmediğinizi ben daha iyi bilirim.*” ifadesini gayba ait bir meselede iradeleri olmayan varlıkların, gelecek hakkında bilgi vermelerine karşılık bir eleştiri ve kızgınlık olarak yorumlayabiliriz. Çünkü meleklerin daha yenice yaratılıp herhangi bir davranış ortaya koymayan bir varlık hakkında geleceğe dair yaptıkları yorumları ne kadar yanlışsa, halihazırda var olan bir varlığın şuanki davranışlarına bakarak, gelecekte yapacakları davranışları hakkında yorum yapmaları da bir o kadar yanlıştır. Her

¹⁸ Tekvin, 2/9-17, 3/1-24; Maturîdî, Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Mahmud (ö.333/944), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1391/1971, c.I, s.425.

¹⁹ Bakara, 2/30.

²⁰ A'râf, 7/11,

²¹ Maturîdî, *Te'vilât*, c.I, s.413.

²² Maturîdî, *Te'vilât*, c.I, s.416.

iki durum da, melekler için söz konusu değildir. Böyle bir durum, meleklerin herhangi bir varlığın geçmişte yaptıklarına bakarak gelecekte de yapacaklarını ifade etmeleri ise de, bu durum aynı şekilde gelecek hakkında gayba ait bir yaklaşım olduğu için Cenab-ı Hakk'ın onları eleştirmesi ilahi bir tavidir.

Hz. Âdem'den önce insan veya insanımsı varlıkların olması fikri; vahye muhatab olan ve peygamberlerle desteklenen insanoğlunun, tarih sahnesindeki varlığından günümüze kadar geçirdiği dönemler düşünüldüğünde, geçmiş fosil bilimiyle antropolojik yaşam kültürleri incelendiğinde, günümüz insanının daha zeki ve daha modern bir yapıda olduğunu desteklemektedir. Hz. Âdem öncesi insanların vahye muhatab olmadıkları dönemde kendi başlarına bırakılıp, akılları ölçüsünde bir hayat yaşayarak dünyada kargaşa çıkarmaları, modern anlamda medeniyete ulaşamamaları dolayısıyla Allah'ın müdahale ederek içlerinden bir peygamber yetkilendirmesi, Allah'ın insanoğluna sevgisini, değer vermesini, akıllarıyla bulamayacakları konularda onlara destek olmasını ve böylelikle medeniyete daha çabuk ulaşarak Allah'ın kendilerinden beklediğini daha iyi anlayabilmelerini ve uygulayabilmelerini, böylelikle arzu ettiği “*umran*”a kavuşmalarını isteyen bir varlık fikrini ortaya koymaktadır. Böyle bir Allah, kullarının günah işlemelerine göz yumarak cennetten çıkarmaya bahane arayan, ayaklarını kaydırmak için fırsat kollayan bir varlık değil, kullarını seven, onlara değer veren, koyduğu sistem hakkında kullarının epistemolojik açıdan neyi elde edebileceklerini, neye ulaşip ulaşamayacaklarını bilmesi neticesinde, onlar için katkı sayılabilecek bilgi ve yetki sunması, ancak mutlak bir iyilik olarak bahsedilebilir.

Ayrıca daha yenice ruh verilmiş bir varlığa secde edilmesi, ardından varlıklara isim verebilmesi özellikleriyle Adem'in, ilk peygamber olduğunun ve vahyin ilk insanla birlikte başlatıldığı anlayışının neticesinde karşımıza ilk insanın, ilk peygamber olmasının; kime peygamber olacağı sorusunu, peygamber olmasına ve yasağa rağmen günah işlemesi -ki bu günahı zelle olarak değerlendiremiyoruz- problemlerinin oluşturduğu soru ve sorunları ancak Hz. Âdem'in ilk modern insan olmasıyla açıklayabilir ve çözümleyebiliriz.

Bir başka delilimiz de Bakara suresi 30. Ayette geçen “(Allah, Âdem'e eşyanın bütün isimlerini öğretti” ifadesini, Allah'ın Hz. Âdem'e varlıklara ad koyma yetkisinin verilmesi şeklinde yorumlayanlar ışığında incelediğimizde; savaşan, bozgunculuk çıkaran ve kan döken bir topluma gönderilmiş peygamberin, toplumu birlik beraberlik içine sokabilmek amacıyla, koyduğu tanımlarla toplulukları bir

amaç etrafında toplamayı sağlamak için vahye muhatap kılındığını düşünmemizde bir sakınca yoktur. Allah'ın bu yetkilendirmesinde de yine insanoğlunun yaptığı hatalı davranışlardan kurtarmak amacıyla içlerinden bir peygamber seçmesi ve varlıklara ad koymakla yetkilendirmesi, ancak mutlak iyilik olan bir varlık olduğunu göstermektedir.

II. Eş ve İlk olarak Kadının Yaratılışı

Yaratılışla alakalı bir diğer önemli husus ise, konuyla ilgili tefsirlerde ve çeşitli kaynaklarda sıkça ifade edildiği üzere "kadının yaratılışı"dır. İlginçtir ki aslında Kur'an'da "kadının yaratılışı" şeklinde bir mefhum yer almamaktadır. Aynı şekilde "erkeğin yaratılışı" diye bir şey de söz konusu değildir. Zira Âdem'in erkekliğini ve eşi Havva'nın dişiliğini her vesileyle vurgulayan tefsir kitaplarındaki gibi, Âdem ve Havva'yı başından itibaren karı-koca ilişkisi içerisinde tasvir eden Tevrat'taki anlatımdan farklı olarak, ilgili Kur'an ayetlerinde sadece "insanın yaratılışı"na ve bu vesileyle Âdem ve eşine atıf yapılırken, "*günah işleyip ayıp yerlerini örttüler*" kısmına kadar bu (ilk) insan çiftinin mahiyetleri ve cinsiyetleri hakkında açık bir ifadeye rastlanmamaktadır. Nitekim yasak meyveden yedikten sonra ancak çıplaklıklarının ortaya çıkması, o ana kadar farklı bir varoluşa sahip olduklarını düşündürmektedir. Ayrıca Âdem'in eşine atıfla kullanılan Arapça *zevc* kelimesini, çoğunlukla anlaşıldığı üzere karı-koca ilişkisi bağlamında değil de, kelimenin diğer manasıyla, yani çift olan herhangi bir şeyin her bir tanesi şeklinde anlamak mümkün gözükmemektedir.²³ Belki de onun için, (ilk) "erkek" değil, (ilk) "insan" olarak nitelenen ve dolayısıyla da mevcut haliyle hem kadın hem erkek cinsinin aslı olan Âdem'in yaratılışı detaylı bir şekilde anlatılırken, eşinin yaratılışından ise, dolaylı birkaç atıf dışında, bahsedilmemektedir.²⁴ Yine belki de onun

²³ *Zevc* kelimesinin söz konusu manası için Bk. İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemalüddin(ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Bulak 1299-1308/1881-1890, c.III, s.1884.

²⁴ Kimi çağdaş müfessirler, Adem'in eşinin yaratılmasının, "tek bir nefisten yaratılma" ayetine (Nisâ 4/1, A'râf 7/189) atıfta, eşeyli üreme veya buna benzer bir biçimde cereyan etmiş olabileceğini ileri sürmektedirler. Mesela Bk. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), II/190-91. Bu noktada Adem için müzekker zamir (*hüve*) kullanılması ile ilgili olarak şöyle bir gerekçe ileri sürülebilir. Allah için de müzekker zamir kullanılmaktadır ama buradaki zamir herhangi bir cinsiyetle bağlantılı olmayıp nötr bir manaya işaret etmektedir. Dolayısıyla benzer kullanımın başlangıç itibarıyla Adem için de geçerli olması ihtimal dahilinde görünmektedir.

için onun eşi (*zevechu*) ifadesinden sonra ismen zikredilmemesi, cinsiyetini ele verecek herhangi bir zamirle nitelenmemesi ve başından itibaren tek bir varlık olarak tasvir edilmesi: "Birlikte" Cennet'e yerleşmeleri, "birlikte" yasak ağaçla ilgili uyarıya muhatap olmaları, "birlikte" İblis tarafından kandırılıp yasak meyveden yemeleri ve "birlikte" tövbe edip makamlarından inmelerini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, insanlar ve cinsler arası farklılık, çeşitlilik ve büyük ölçüde bu farklılık ve çeşitliliğin sonucu olan anlaşmazlığın, "Birbirinize düşman olarak inin"²⁵ hitabında da kısmen işaret edildiği gibi, yeryüzüne ait bir durumu ifade ettiği düşünülebilir. Belki de oradan (bahçeden) iniş, bu manada insani temsiliyet durumundan tam bir birey durumuna geçişi ifade etmektedir.²⁶ Bu açıklamalardan hareketle, başlangıç itibarıyla Âdem ve eşinin bugün anladığımız manada farklı cinsiyetleri temsil etmediği ya da en azından Kur'an'ın ilk insan çifti ile ilgili vurgusunun cinsiyet merkezli olmadığı gibi bir sonuca varmak yanlış olmasa gerektir.

Zira Allah'ın adaleti gereği yaratılışın da böyle olması gerekmez mi? Allah'ı Teala'nın her ayeti hem erkeğe hem de kadına hitap edecek tarzda sunması gereksiz tekrarları içereceğinden ve Kur'anı edebi bir metin üslubundan çıkarabileceği için, bir çok ayetin eril -yani belirli bir siyayla- zikredilmesi, emirlerin ne sadece erkeğe hitap edildiğini ne de erkeğin kadından daha çok önemsendiğini ya da erkeğin potansiyel suçlu olabileceği düşünülerek sürekli ona hitap edildiği şeklinde anlaşılmasını, aynı şekilde hitabın kadına öncelikli olmayışı da, yukarıdaki sorunları kadın için düşünmemizi gerektirmez. Nihayetinde Allah'ın varlıklarına karşı hitap için bir üslup belirlemesi doğal bir tavır olarak görülmelidir. Muhatabı insan olunca da hitap ettiği toplumun diliyle onlarla diyaloga geçmesi, olması gereken bir durumdur. Bütün bu doğallıklar bir cinsin diğer bir cinsle, bir toplumun diğer bir topluma üstünlüğü anlamına gelmediğini, Allah katındaki üstünlüğün kendisine ve insanların birbirlerine karşı samimi davranışlarına göre tezahür edeceği²⁷ açıkça Kuran'da belirtilmiştir.

²⁵ A'râf, 7/24.

²⁶ Nitekim İbn Arabî düşüncesinde Adem'e, biri külli ruh (alemin ruhu) diğeri ise tarihi şahsiyet olmak üzere iki ayrı mana veya rol yüklenmektedir. Bk. Suâd el-Hakîm, *el-Mu'cemü's-sûfi el-hikme fi hududi'l-keleme* (Beirut: Daru'n-Nedve, 1981), s.54.

²⁷ Hucurât, 49/13.

Bir başka açıdan baktığımızda Hz. Âdem'i ilk insan olarak anlayan tefsirlerdeki²⁸ yaratılış hikayesi daha çok, Tevrat ve İncil'de geçen yaratılış hikayesi etrafında şekillenip²⁹, biyoloji, antropoloji ve fosil biliminin verilerine ters düşer bir şekilde görülmekte ve ilk insanın Hz. Âdem olduğu vurgulanmaktadır. Ancak aşağıdaki ayet incelendiğinde öncelikle yaratılan ilk varlığın, kadın olabileceği de anlaşılabilir.

“Allah, sizi bir tek nefisten (dişil bir varlıktan) yaratan ve kendisi ile huzur bulsun (eril bir varlık) diye eşini (eril) de ondan (dişil varlıktan) var edendir. (İnsan) eşiyle birleşince eşi hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve (bir müddet) onu taşır. Gebeliği ağırlaşınca her ikisi de Rableri Allah'a, “Eğer bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız” diye dua ederler.”³⁰

Yukarıda anlamını vermeye çalıştığımız ayeti kerimede geçen “لَيَسْكُنَ إِلَيْهَا” kelimesindeki muzari fiilin gaib müfred (tekil) erkek (müzekker) varlığa işaret eden zamirin, öncesinde geçen وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا kelimesinin zevc kavramına karşılık kullanıldığını ve bu açıklamaya karşılık sonradan yaratılanın erkek olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir. Çünkü siyak-sibak ilişkisinde zamirler çoğunlukla en yakın muhatabıyla ilişkilendirilirken, buradaki لَيَسْكُنَ إِلَيْهَا kelimesindeki muzari fiilin müfred müzekker gâib (hû) zamirini ancak زَوْج kelimesi ile ilişkilendirmemiz mümkündür. Bu açıklamalar sonucu ilk yaratılan varlığın işaret ettiği وَاحِدَةً نَفْسٍ kelimesinin dişil bir varlığa işaret ettiğini söylememiz de mümkünken, muzari fiildeki zamir ilişkisi takdim te'hîr edilerek -tek taraflı bir yorumla ilk yaratılanın erkek olduğu şeklinde anlaşılmasının, tarih boyunca cinsler arasında üstünlük oluşturarak, dini algıda kadın unsurunun mükellefiyetliklerinin

²⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I/271; Fahreddin er-Razî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Teymî (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, Kahire 1934-62, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II/165; Âlûsî, Mahmûd b. el- Hüseyinî el- Bağdâdî (ö. 1246/1830), *Rûhu'l-Meânî*, Bulak 1301, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l- Arabî), I/220.

²⁹ Tekvin, 2/5-23; 3/20.

³⁰ "هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ"

A'râf,7/189.

adalete dayalı olmayan bir anlayışla yorumlanmasına ve kadın cinsinin hak etmediği bir konumda değerlendirilmesine yol açmıştır.

Ayrıca yukarıda yaptığımız açıklamalar dolayısıyla “Allah katında İsa’nın örneği (yaratılışı) Âdem’in örneği (yaratılışı) gibidir”³¹ ayetinden de anlaşılacağı üzere ilk insanın kadın olabileceği mümkün iken, “Hz. Âdem’den sonra³² ve Hz. Âdem’in ege kemiğinden yaratıldı³³” anlayışıyla sunulması Müslüman bilginlerin³⁴ de konuyu Ehl-i Kitap gibi anlamaları sebebiyle yanlış yorumlanmasına sebep olmaktadır.

³¹ Âl-i İmran, 3/59.

³² Tekvin, 2/5-25; Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmiu’l-beyân an Te’vili âyi’l-Kur’ân*, thk. M. Abdül-muhsin et-Türkî, Kahire, 2001, c.I, s.229 vd.; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, Leiden, 1879-1901, c.I, s.1, 140-141; et-Tabresî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasan el-Meşhedî (ö. 548/1153), *Mecma’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*, (nşr. Hâşim Mahallâtî - Fazlullah et-Tabâtabâî), Beyrut 1406/1986, c.I, ss.84-85; el-Beğavî, Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ’ (ö. 516/1117), *Meâlim’ut-Tenzîl*, Beyrut, 1407/1987, c.I, s.122; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Riyad, 1999, c.I, s.137; İbn’ül-Esîr, Ebu’l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi’r-Târih*, (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Bağdad-Kahire 1382/1963, c.I, ss.32-33.

³³ *Buhari*, 3110; *Müslim*, *Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nişâbüri* (ö. 261/875), *el-Câmi’u’s-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki, Kahire, 1955-56, 1478/ 59, 60; *Nesei*, *Ahmed b. Şu’ayb* (ö. 303/915), *Sünen*, Riyad, Mektebetü’l-Ma’ârif, t.y, “İşretu’n-Nisa” 258; *İbn Hibban*, *Ebû Hâtîm Muhammed* (ö. 354/965), *Sahihu İbn Hibbân*, (nşr. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin Esed), Beyrut 1404/1984, 4179; *Begavî*, *Şerhu’s-sünne*, (nşr. Şuayb el-Arnaût - M. Zühayr eş-Şâviş), Dimaşk, 1390, 2332, 2416. Kadının kırılğan, narin, nazenin olduğunu vurgulamak için Hz Muhammed (sav) tarafından zikredilen Hz. Havva’nın ege kemiğinden yaratıldığını ifade eden hadislerin farklı yorumlanmasını sağlayacak nitelikte anlaşılması, Hz. Adem’in ilk insan olarak yaratılma fikrinden doğmakta ve Tevrat ve İncil’deki yaratılış fikrini destekler mahiyet arz etmektedir.

³⁴ Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmiu’l-beyân*, thk. M. Abdül-muhsin et-Türkî, Kahire, 2001, c.VI, ss.339-342; el-Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Semîr el-Buhârî, Riyad, 2003, c.V, s.2; Ebü’l-Berekât en-Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Medârikü’r-tenzîl ve hakâiku’r-te’vil*, Kahire, 1326, c.I, s.206; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Sâmi

Aslında ilk yaratılanın kadın veya eş olduğu bilgisi; Hristiyanlık geleneğinin oluşturduğu aslı günah algısına, tarih boyunca erkek egemenliğine dayalı kadının ötekileştirildiği ve ezildiği dönemlerin yaşanmasına engel olabileceken, erkeğin ilk yaratıldığı fikri, kadının da ondan yaratıldığı anlayışı kadını ikinci plana itmiş, varlık sebebi olma özelliği algısıyla erkeğe kutsallık anlayışı getirmiştir. Bu anlayış neticesinde kadınların tarih boyunca neredeyse peygamber, yönetici ya da din adamı olamamalarına sebep olmuştur. Hatta İsa'nın şahsı ve tabiatıyla ilgili dogmalar üzerine kurulu bir din olan Hristiyanlık, gerek kutsal kitabında gerek teolojisinde Hz. İsa'yı doğurmasına rağmen Meryem (a.s.), kutsal kabul edilmeyip, miladi 4.-5. asırlarda Theotokos yani "Tanrı Doğuran" ünvanı verilmek suretiyle kutsallaştırılmaya çalışılmıştır.³⁵

Bu anlayışların neticesinde kadını erkekten ayırıp, kadının sonradan yaratıldığını ifade eden de kadını öteleyen de bizzat insanoglunun kendisi olduğu halde; bütün bu haksızlıkları Allah yapmış gibi anlaşılmasını sağlamanın O'na karşı yapılan bir haksızlık olduğunu kanaatindeyiz.

III. Hz. Âdem'in Günahı Sorunu

Yasak ağaçla ilgili uyarı, Âdem ve eşinin kandırılma biçimleri ve yeryüzüne iniş sebepleriyle alakalı önemli detaylarda da Kur'an'ın Tevrat'takinden farklı bir anlatıma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce, burada tasvir edilen Allah, insanı belli bir gaye için yaratan, akıllarıyla çözümleyemeyecekleri konularda onlara gerekli uyarıyı yapan, aynı zamanda insan çiftini atacakları adım hususunda serbest bırakan, affedici ve yol gösterici bir Allah olmaktadır.

b. Muhammed es-Selâme, Riyad, 1999, c.II, s.206; Şevkânî, Muhammed b. Ali (1250/1834), *Fethü'l-kadir*, Kahire, 1349-1351 s.II, c.81.

³⁵ Bilgi için Bk. Barker,G., O'nun İzinde: Hristiyanlık ve Laiklik Tarihi, İstanbul 1985 s.47, 66; Aydın, Mehmet, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991, ss.16-18; a. mlf., Kendi Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, Ankara 1995. ss.55-57; Annemarie Schimmel de, "Tanrı doğuran' (Theotokos) mefhumunun, eski Ana ilahilerin merkezi olan Efes şehrinde Meryem ananın şeref lakabı olarak seçilmesi belki bir tesadüf değildir" demektedir. Bk. Schimmel (ö.2003), Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, s.134; Boyer M.F. The Cult of Virgin: Offerings, Ornaments and Festivals London-2000 ss.62-63.

Buna göre insan, yeryüzünde Allah'ın temsilcisi olmak üzere yaratılmış ve eşyanın isimlerine taalluk eden bilgiye -ki bunu soyut manada bilgi olarak anlamak mümkündür- sahip olmak suretiyle, görevleri ve icra ettikleri fonksiyon hamd ve tesbihten ibaret olan meleklerden üstün bir konuma getirilmiştir. Fakat insanın önünde iki yol uzanmaktadır: Ya Cennet gibi bir bahçede Rabininin gözetiminde, O'nun ikramıyla -masum³⁶ bir insan gibi yaşayacak, "*Şimdi burada acıkmayacaksın, çıplak kalmayacaksın ve sen susamayacaksın, kuşluk vakti güneşinden etkilenmeyeceksin*"³⁷ ya da iyi kötü ayırımına ulaşp³⁸ geçici bir süre yeryüzünde hayat sürecektir. "*Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve yine oradan çıkarılacaksınız*"³⁹. İblis'in söylediğinin aksine, "ağaç" biçiminde sembolize edilen şeyin hakikati, insanın ölümsüz hale gelmesi değil bilakis, çıplaklıklarını fark edip utanmaları gerçeğinde ifade olunduğu üzere; Âdem ve eşini, yaşadıkları hayatın yanlışlığını ve işledikleri günahı, buldukları dünya hayatında bilinçsiz bir yaşamın çıplaklığı içinden kurtarılıp, teklif ve mükellefiyet durumunun ancak peygamberî tavırla ifade edilebilecek şekilde ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla burada doğru, Tevrat anlatımındaki yılan karşılık gelen İblis tarafından değil, bizzat Tanrı tarafından söylenmektedir. Öte yandan, yasak ağacı isimlendirmek suretiyle (bilgi ağacı) ona fiziki manada da dönüştürücü bir özellik atfeden Tevrat

³⁶ Buradaki masumiyet, İsrâ, 17/15. ayette kendilerine peygamber gönderilmediği için günah yükü yüklenemeyecek toplumlar olarak anlaşılmıştır. Bunun delili olarak Musa (a.s.) ve kendisine iman eden İsrailoğulları Mısır'dan çıktıklarında yine yeryüzünde Allah'ın gözetiminde kudret helvası ve bildircin etiyle (Bakara, 2/57; A'râf, 7/160; Tâhâ, 20/80.) beslenerek korkudan emin bir şekilde Sina Çölü'nde uzun bir süre kalıp, yerleşik hayata geçene (Bakara, 2/61.) kadar hiçbir sıkıntıya maruz kalmadan yaşamaları gibi, Adem ve eşi de yeryüzündeki bahçelerinde sıkıntısız bir şekilde yaşamışlardır.

³⁷ Tâhâ, 20/118-19.

³⁸ Bakara, 2/30. Halife olmak, insanoğlunun iyiyi kötüyü birbirinden ayıracak şekilde yeryüzünde bilinçli bir insan gibi Allah'ın iradesini temsil etmek anlamında kullanılmıştır.

³⁹ A'râf, 7/25. İnsanın Cennet'e ve yeryüzüne ait konuları arasında kurulan söz konusu Kur'ani ayırım ve yeryüzüne inişle birlikte ortaya çıkan insani sorumluluk anlayışı, benzer şekilde modern Yahudi teoloğu Eliezer Berkovits tarafından da vurgulanmaktadır. Bk. Eliezer Berkovits (ö. 1992), *Faith after the Holocaust* (New York: KTAV Publishing House, 1973), ss.104-5.

anlatımı⁴⁰ndan farklı olarak Kur'an'da, ağacın ya da meyvesinin değiştirici gücünden ziyade, Tanrı'nın koyduğu sınırları aşmanın sonuçları⁴¹ şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kısacası burada *ağaç*, tamamen mecazi manada kullanılıp Tanrı'nın koyduğu sınırları temsil etmektedir.

Tevrat anlatımında Cennet'ten "düşüş"ün sebebi ise, bilgi ağacı'ndan yemek suretiyle gözleri açılan insanoğlunun bu sefer de hayat ağacı'na uzanıp ölümsüzlüğü elde etmemesi için Tanrı'nın onları kovması şeklinde sunulurken, Kur'an'da ise "iniş" hadisesi, yasak ağaca yaklaşmanın yani Allah'ın koyduğu sınırları aşmanın tabii bir sonucu olarak ortaya konmaktadır. Diğer bir ifadeyle, yeryüzüne iniş, mekan değişikliğinden (yani Aden bahçesinden çıkarılıp⁴² yeryüzünün daha az imtiyazlı bir bölgesine gönderilmekten) ziyade bir durum ve oluş değişikliğini (yani yarı melek yarı insan konumundan mesuliyetleri olan tam bir insan konumuna geçişi) ifade etmektedir. Onun için de Cennet'in nerede olduğu sorusu (semada ya da yeryüzünde) bu anlamda fazla önem taşımamaktadır.⁴³

Kur'an'daki anlatımda rahat ve mesuliyetsiz bir yaşam, yerini zor ama sorumluluğu olan bir yaşama bırakmaktadır. Bu manada, tam anlamıyla insan haline gelmeyi ifade eden iniş hadisesi, aynı zamanda Allah'ın insanı yaratma sebebinin de (hilafet) gerçekleşmesini ortaya koysa da buradaki günah işleme, özgür olarak yaratılan insanın, kendi iradesiyle ölümsüzleşmek amacını güderek yaptığı bir davranıştır. Bu davranışa Allah'ın müdahale etmemesi kendi koyduğu kuralı yani Sünnetullah'ı gereğidir ki o da; insana cüzi irade verip onu özgür kılmasıdır. Aslında Allah'ın, Âdem'i bu konuda uyarması onun (insanın) günah işlemesine engel olmak ki bu durum özgür iradesine sınırlama getirmek anlamını taşıdığı için, Allah'ın bu konudaki tasarrufu makul karşılanmalıdır. Halbuki Hıristiyan anlayışında neredeyse suçu Baba Tanrı işlemiş gibi, insanoğlunun atasının işlediği günahını affetmek için tekrar oğlunu feda etmesini sevgi unsuru olarak algılatmaları İsa'yı yüceltirken Tanrı'yı alçaltmaktadır.

⁴⁰ Tekvîn, 2/7-9; 3/5-7.

⁴¹ Bakara, 2/35.

⁴² Tekvin, 2/7-9; 3/23-24.

⁴³ Krş. İkbâl, Muhammed (ö. 1938), *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çev. Rahim ACAR), İstanbul 2013, s.84-85.

Ayrıca Allah, Âdem'i ikaz ettiği halde günah işlemesine de engel olsaydı da insanoğlu yeryüzüne inmek zorunda olmayasaydı gibi bir anlayışta kendi içinde tutarsız bir düşüncedir. Böyle bir durumda da insanın özgürlüğünden bahsedilmeyeceği düşünülmelidir. Şayet Allah, Adem'in günah işlemesine engel olsaydı, Şeytan'ın da isyan etmesine engel olması gerekirdi. Halbuki iyi ile kötünün ortaya çıkabileceği bir ortamda, ancak insanın özgürlüğünden bahsedilebilir. Yoksa herşeye müdahale eden bir Allah'ın hakkıyla tanınması, yüceliğinin kavranması ve O'na gerçek imandan bahsedilmesi mümkün olamayacaktır.

Diğer taraftan Âdem'in işlediği günah neydi, diye düşünüldüğünde de, bizce bu günah tefsir kitaplarında⁴⁴ adları geçen şeyler olsaydı, bugün onların yenmesi ya haram ya da yasak olurdu. O halde yasak ağacın zulüm olabilecek bir günah olduğu vurgulanan ayetteki⁴⁵ günahın ne olduğunu düşünmek gerekir. Zulüm konusu işlenirken Kuran-ı Kerim ya Allah'a⁴⁶ ya başka insanlara⁴⁷ ya da kendimize⁴⁸ yaptığımız zulümlerden bahseder.

O halde yasak meyvenin yenmesi sonucu Allah'a karşı yapılan zulüm; İnsanoğlunun sahip olduğu mal, mülk ve evlatlarının kendisini dünyada ebedi kalacakmış gibi hissettiriyor⁴⁹ olması, O'na kendimizi ortak kılarak işlediğimiz bir zulme dönüşüyor. Çünkü Allah'ın mülkünde kendimizi ortakçı gibi düşünmemiz, Allah'ın mülk sahibi olduğunu unutmamızı ve onun mülkünü kendimizin zannederek, istediğimiz gibi yaşayacağımız ve mülkümüzde tasarruf yetkisini kazandığımızı ve istediğimizde yok edebileceğimizi düşündüğümüz Tanrısal bir algı ve tavıra dönüşmektedir. Bu durum Nemrud'un, İbrahim (a.s.) ile giriştiği Tanrılık⁵⁰ iddiasıyla Allah'ı yok sayan bir tavır içinde zulme dönüşmektedir.

⁴⁴ Bk.; "İlim, Üzüm asması, Ağaç cinsi, Buğday, Sünbüle, Zeytin, Hurma, İncir, Kâfur, Ebedilik, Şarap ağacı, Mihnet, Üzüm ağaçları", Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, TDV Yayınları, Ankara 1996, ss.25-26.

⁴⁵ Bakara, 2/35.

⁴⁶ Bakara, 2/165; Ra'd, 13/6; Furkân, 25/19; Lokmân, 31/13.

⁴⁷ Bakara, 2/85; Ankebût, 29/14; Neml, 27/52,85.

⁴⁸ A'râf, 7/23.

⁴⁹ Tekâsür, 102/1-2.

⁵⁰ Bakara, 2/258; Furkân, 25/43.

Başkalarına karşı zulüm açısından ağaç/günah sorununu değerlendirecek olursak; Ta'ha suresinin 116-121. ayetlerinde Hz. Adem ve eşine içinde yaşadıkları mekandaki nimetler hatırlatılarak, bu durumun devamı için şeytanın iğvalarına uyup, “o ağaca yaklaşmamaları” tavsiye/emir edilmektedir. Buna rağmen Adem ve eşi; şeytanın kandırmalarına uyup, ebedi yaşamak adına, “o ağaca yaklaşarak” günaha giriyorlar. Sanki o ağacın ebedi yaşatma özelliği varmış gibi bu fiili işlemektedirler. Eğer içinde yaşadıkları Cennet, vaat edilmiş Cennet olsaydı, zaten orada o Cennet var oldukça ebedi yaşayacaklardı ve orada onlara bir şeylerin yasaklanması da gerekmecekti. Anlaşılan Hz. Adem ve Eşi, içinde yaşadıkları yerin ebedi bir yer olmadığını biliyorlardı. Onlar bu fiili işleyince birden bire ayıp yerlerinin farkına varıyorlar⁵¹. Herhangi bir ağaçtan yeme ile insanın avret mahallinin görülmesi arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Sonra tabiatlarında olan utanma duygusu nedeniyle avret yerlerini ağaç yapraklarıyla örtüyorlar. İşledikleri fiil, onların ayıp yerlerine ait bir gerçekliği ve arlanmayı onlara hatırlatıyor. Hz. Adem ile eşinin o ağaçtan tatmalarından sonra ayıp yerlerinin farkına varmaları, bazı soruların cevabını bulmamıza ve bazı hususları da açıklamamıza imkan tanımaktadır. Demek ki bu ağacın cinsellikle bir ilgisi var. İnsanların, bir kuruntu da olsa, yeryüzünde ebedi kalma arzu ve istekleri genellikle mal mülk ve evlatları aracılığı ile aranır olmuştur. Evlatlar da ancak cinsel ilişki sonucu varlık alanına çıkmaktadırlar. Zaten Kur'an'da ağacın ne manaya geldiğinin açık bir anlamı da bulunmamaktadır. Ancak ağacın ne olduğunu anlamamıza yarayacak çok güçlü karinelere (işaretler), yukarıda zikredildiği gibi bulunmaktadır. Hatta Şeytan'ın onları kandırmasının gerekçesi, Kur'an'ın ifadeleriyle şöyle anlatılmaktadır. “Derken Şeytan, onlardan gizli bırakılmış o çirkin yerlerini kendilerine açıklamak (göstermek) için ikisine de vesvese verdi. Rabbiniz size bu ağacı başka bir şey için değil, ancak iki melek olacağınız yahut ebedi kalıcılardan bulunacağınız için yasak etti⁵²” dedi. Ağaca yaklaşmanın neticesi çoğalma arzusu taşıyan Adem, başta kendisine ve eşine yetecek derecede bulunan o küçücük cennet (bahçe) artık kendilerine yetmez oldu. Diğer hemcinsleri gibi yeryüzünün başka yerlerine dağılmak zorunda kalırlar. Bilindiği üzere tarihteki büyük göçlerin arkasındaki önemli amillerden biri de çoğalan nüfusa yaşama imkanı arama uğraşısıdır. Adem ve Havva'nın çocukları da o gün bugündür yeryüzündeki sürgünlerini bu fani dün-

⁵¹ Tâhâ 20/120-122.

⁵² A'râf, 7/20.

yadaki hayatlarını devam ettirmek uğruna sürdürmektedirler. Dolayısıyla yeryüzünde kendimizi ebedileştireceğini düşündüğümüz toprak, vatan ya da yurt adıyla çevrelediğimiz toprakların, Allah'ın tüm insanlara eşit bir şekilde herkesin kullanımına sunduğu⁵³ halde Adem'le başlayan ebedilik arzusuna dayalı olarak toprağa sahip olma duygusu⁵⁴, bir takım insanların onu sahiplenmesine ve sınırlarla çevrelemesine yol açmış/açmaktadır.

İnsanoğlunun doğduğu toprağı, coğrafyayı, anne babayı, rengini, cinsiyetini seçmeden gelmesi, bulunduğu coğrafyanın şartlarına katlanması, Allah'ın onlara yüklediği bir yükümlülük bir kader değil, insanoğlunun açgözlülüğünün neticesi birbirlerine reva gördükleri bir zulümdür. Yani dünyanın neresinde olursa olsun doğan bir çocuğun, sorumlusu olmadığı bir şekilde o topraklardaki açlık, terör, gelenek vb. sebeplerle ölmesi, Allah'ın onlara takdiri değil, insanoğlunun göz yumduğu bir katliamdır. Dolayısıyla mülk edinme duygusu kendimiz için refah, mutluluk, huzur, arzuları tatmin olsa da, bu durum başkaları için zulme dönüşebilmektedir. Burada kimsenin ülkesi olmasın, kimse kendine vatan edinmesin denmiyor. Ancak her ülkenin nimetlerinin bütün dünya vatandaşlarının hakkı olduğunu, bizim bu ülke topraklarını işletmemizin, koruyup gözetmemizin neticesi burada olmamız ve işletmemiz mazur görülmeli ve elde ettiklerimizin karşılığının ödenmesi ortak mülke sahip çıkmak anlamını taşımalı, yoksa ebedi mülk edinmek anlamında düşünülmemelidir.

İnsanoğlunu kendi nefesine karşı işlediği zulüm ise; dünya yaşamında hiç ölmeyecekmiş gibi yaşama arzusudur. İnsanın ebedilik arzusu mülk edinmeye yönelik olunca⁵⁵, ihtiraslarının peşinde koşarken, ne ibadet ve taatini ne de yardım kültürünü içselleştiremediği bir yaşamın peşinde, dünya işleriyle meşgul olmaktadır. Rızkın Allah tarafından verildiğini unutup⁵⁶, tek başına kazandığını zannederek yardım duygusundan uzaklaşarak etrafına duyarsızlaşmaktadır. Emir ve yasaklardan uzaklaşması ve mülkü kendinin zannetmesi sonucu ahiretini de hüsrana çevirmekte ve kaybedenlerden olmaktadır.⁵⁷

⁵³ Bakara, 2/29; Câsiye, 45/13.

⁵⁴ İsrâ, 17/91; Furkân, 25/8.

⁵⁵ A'râf, 7/176.

⁵⁶ Hüd, 11/6; Ra'd, 13/26.

⁵⁷ Müslim, *Birr*, 59; Tirmizî, *Kıyâmet* 2.

IV. Hz. Âdem'in Cenneti ve Şeytan Sorunu

İnsanın yaratılışı ve Cennet'ten düşüş temasını işleyen ve genellikle "Cennet'in Kaybı" şeklinde isimlendirilen hikaye, Eski Yunan'dan Çin'e kadar uzanan geniş bir yelpaze üzerinde farklı kültürlerin kutsal metinlerine, efsanelerine konu teşkil etmiş ve elde ettiği popülerliğe paralel olarak farklı yorum ve inanışların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şüphesiz Cennet'ten düşüş hikayesi, monoteist din geleneğine mensup toplumlar arasında en fazla, yasak meyveden yemeleri ve Cennet'ten çıkarılmaları bahislerinin işlendiği şekliyle bilinmektedir. Aynı zamanda bu iki varlık, yaratılış, ölüm, kurtuluş, şeytan ve kadın gibi konular üzerine ait oldukları toplumlarda yani gerek Batı'da gerekse İslam dünyasında yapılmış yorumların ve günümüzde de, özellikle Batı'da, hala yapılmakta olan çoğu teolojik, feminist ve diğer akademik çalışmaların çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Tevrat'ta yer alan ve dünyanın yaratılışının bir parçası olarak ilk insan çiftinin yaratılışı ve Cennet'ten kovulmalarını anlatan hikaye, tabii olarak bu dünyanın sınırları içerisinde cereyan eden ve dolayısıyla Tevrat'ta anlatılan diğer olaylar gibi ve en az o kadar tarihi, fakat metafizik ve teolojik çağrışımları olan bir olay olarak sunulmaktadır. Bu manada hikayenin merkezinde bulunan Cennet de yeryüzüne ait bir yer olarak tasvir edilmektedir.⁵⁸

Klasik ulemaya göre; Hz. Adem'in içine yerleştirildiği Cennet, ahiret hayatı dolayısı ile vaat edilen Cennet'tir. Sonra İblis'in iğvası⁵⁹ nedeniyle Adem o Cennet'ten bu dünyaya gönderildi. Çünkü Hz. Adem'in yerleştirildiği Cennet marife yapılı bir kelimedir. Bu sebeple de Hz. Adem, vaat edilen yani bilinen Cennette

⁵⁸ Bu olay Tevrat'ın Tekvin, 3/1-7'de şu şekilde ifade edilir "RAB Tanrı Adem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Adem yaşayan varlık oldu. RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Adem'i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacı ile iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı".

⁵⁹ Yeni Ahitte Havva'yı aldatan yılan olduğu ve onun adının iblis, şeytan olduğu da zikredilir: "Ama yılan Havva'yı nasıl kurnazlıkla kandırıysa, sizin anlayışınızın da Mesih'e içten ve pak bağlılıktan saptırılmasından korkuyorum" Korintlilere II. Mektup, 1103; "Ejderi, iblis ya da şeytan denen şu eski yılanı yakalayıp bin yıllık süreyle bağladı", Vahiy, 20/2.

yaratılmıştır. Marife takısından hareketle tevilde bulunulup böyle bir yoruma gitmek apaçık olan ayetin zahirinden kaçınmaktır. Çünkü Yüce Allah; melekleri haberdar ederken; “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım⁶⁰” buyurmaktadır.

Burada açık olan husus, Hz. Adem’in yeryüzünde yaratılacak olmasıdır. Hz. Adem yaratılıp Cennete konulduktan⁶¹ sonra, İblis ona secde etmiyor ve bu sebeple buradan kovuluyor. Ne tuhaftır ki bu İblis, yine Cennete giriyor, Hz. Adem ve eşi Hz. Havva’yı kandırıyor. Yani Kur’an’da tasviri yapılan, kendisinde günah işlemenin, kötü fiilde bulunmanın yasak olduğu ve şeytanın giremediği yer olan bu Cennet’e İblis elini kolunu sallayarak girip çıkabiliyor. Eğer durum böyle ise, Hz. Adem ve Hz. Havva kıssasından hareketle yapılan bu yorumlar doğrultusunda vadedilmiş Cennete gidilse de insanoğlu imtihandan kurtulamayacaktır. Bu sebeple yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Allah Teala Hz. Adem yaratılmadan önce onun yeryüzünde olacağını ifade etmektedir. Allah bu ifadesine uygun olarak Hz. Adem’i cennete (bahçeye) koyuyor ve buyuruyor ki; “Sen ve Eşin bu ağaca yaklaşmazsanız ebedi olarak burada kalırsınız”.⁶² Yani bir taraftan ilahi bilginin bir gereği olarak Adem’in yeryüzünde olacağını söyleyip, sonra da onu yeryüzü olmayan bir yerde ikamete tabi tutmak ilahi kelamın bize açıklanan gerçekliğine uymuyor.

⁶⁰ Bakara, 2/30.

⁶¹ Bakara, 2/35.

⁶² Yenilmesi yasak olan ağaç Tekvin, 3/1-7’te zikredilir: “RAB Tanrı’nın yarattığı yabancı hayvanların en kurnazı yıldı. Yılan kadına, “Tanrı gerçekten, ‘Bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin’ dedi mi?” diye sordu. Kadın, “Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz” diye yanıtladı, “Ama Tanrı, ‘Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz’ dedi.” Yılan, “Kesinlikle ölmezsiniz” dedi, “Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyile kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız.” Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi. Kocasını da yedi. İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladılar. Bu yüzden incir yaprakları dikip kendilerine önlük yaptılar.

Bizim kanaatimiz; Kur'an-ı Kerim'in ifade ettiği gibi Hz. Adem'in kendisinin de içinde bulunduğu cennetin yaşadığımız yeryüzünde olması gerektiği ihtimalinin daha güçlü olduğu şeklindedir.⁶³ Doğrusu bu türden olayları ve melekût aleminden yeryüzü varlıklarına ait olay ve anlatımları yani Allah'ın zatı ve sıfatları dışındaki gaybi varlık dünyasını, içinde yaşadığımız gerçeklik dünyasından uzak tutmak izahı zor yorumlardır. Bize yani insana ilişkin olan durumların insanların yaşadığı bu varlık dünyasında olmasından daha tabii ve doğal bir şey olamaz.

Sonuç

Çalışmamızın neticesinde, Hz. Adem'in ilk insan olmayıp, Allah tarafından kendisinden önceki insanlar içinden seçilmiş bir peygamber olmasının, bilimin bu günkü verileri ışığında ve ayetlerin yukarıdaki yorumları da dikkate alındığında, Allah'ın adaletine daha uygun olacağı düşünülmektedir. Araf Suresinin 189. Ayeti ışığında bahsedilen “zevc” kelimesinden anlaşıldığı üzere cinslerin birbiriyle olan varlık ilişkisinin “ülfet” etmek hikmetine mebni olduğu, bunun ötesinde insan yaratılışının ilk safhasından itibaren var olan bu durumun erkekle kadın arasında, kadın aleyhinde bir üstünlük ölçütü olarak kabul edilemeyeceğinin naslar açısından daha tutarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bir başka sonuç ise; cennet, şeytan, secde etme, zevc, cennetten iniş ve ilk günah ile ilgili ifadeleri metaforik/mecazi bir şekilde ortaya konan ütopik tevil-lerden çıkarıp, günümüz bilim dünyasına cevap noktasında akla ve bilime uygun literal/lafzi bir şekilde yorumlanması, psikolojik, sosyolojik, tarihi ve antropolojik verilere cevap noktasında daha faydalı olduğu/olacağıdır.

Günümüz Hıristiyan dünyasında teolojik yaklaşım olarak varlığını sürdüren “ilk günah” konusunun Tevrat kaynaklı yaratılış anlatımına ait olduğu ve bu bilginin İslam kültürüne de yine bu yolla aktarılması sonucu Müslümanların da aynı konuda neredeyse Ehl-i Kitap gibi düşündükleri görülmektedir. Ancak bu anlayışın oluşturduğu Tanrı fikri neticesinde, Allah'ın da eleştirilir olduğu ve sahip olduğu sıfatlar konusunda problem oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

⁶³ Hz. Adem'in yaşadığı cennetin, Allah tarafından insanlara vaat edilen cennet değil de, yeryüzünde bir bahçe olduğuna dair bir yaklaşım için Bk. Fuat Aydın, “Aden'e Dönüş ya da Tesettürün Hikmetine Dair”, Eski Yeni Dergisi, 2008, sayı X, s.62.

Yukarıda yaptığımız açıklama ve yorumlar neticesinde aynı metne bakıldığı halde farklı bakış açıları geliştirmenin mümkün olduğu İlahi vahiy için yapılan yorumları görmezden gelerek, geçmişin bilgisini tek ve tartışılmaz doğru görüp, dogmatik bir algıyla sunmayı bilgisizlik, geleneğin tek doğru olduğu algısı veya sahip olduğumuz bilgi birikiminin oluşturduğu otoriter yapının ellerinden gideceği korkusuyla tartışmalı konuların gündeme alınmamasını amaçlayan maksatlı bir tavır olarak izah edilebilir.

Kaynakça

- ÂLÛSÎ, Mahmûd b. el- Hüseyinî el- Bağdâdî (ö. 1246/1830), *Rûhu'l-Meânî*, Bulak 1301, Dâru İhyâi't-türâsi'l- Arabî Beyrut, ts.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- AYDEMİR, Abdullah (ö. 1991), *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, TDV Yayınları, Ankara 1996,
- *Tefsirde İsrailiyat*, Beyan Yayınları, Ankara 1979.
- AYDIN, Fuat, "*Aden'e Dönüş ya da Tesettürün Hikmetine Dair*", Eski Yeni
- AYDIN, Mehmet, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya 1991.
- *Kendi Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Ankara 1995.
- BEGAVÎ, Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ' (ö. 516/1117), *Şerhu's-sünne* (nşr. Şuayb el-Arnaût - M. Züheyr eş-Şâviş), Dımaşk, 1390.
- *Meâlim'ut-Tenzîl*, Beyrut, 1407/1987.
- BARKER, G., *O'nun İzinde: Hıristiyanlık ve Laiklik Tarihi*, İstanbul 1985.
- BERKOVİTS, Eliezer (ö. 1992), *Faith after the Holocaust*, New York: KTAV Publishing House, 1973.
- BOYER, M.F. *The Cult of Virgin : Offerings, Ornaments and Festivals*, London, 2000.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cû'fi (ö. 256/870), *Sahih-i Buhârî*, Haydarâbâd 1323.
- CULOTTA, E., *A new human ancestor*, *Science*, 1999.
- EBU DAVUD, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr (ö. 202/817), *Sünen*, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1988.

- EL-HAKÎM, Suâd, *el-Mu'cemü's-sûfi el-hikme fi hududî'l-kelime*, Daru'n-Nedve, Beyrut, 1981.
- EL-KURTUBÎ, Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273), *el-Câmî' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Semîr el-Buhârî, Riyad, 2003.
- EN-NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ebü'l-Berekât (ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve hakaiku't-Te'vîl*, Kahire, 1326.
- ERDEM, Mustafa, *Hiz. Adem (İlk İnsan)* Ankara 2007.
- ER-RAZÎ, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Teymî (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, Kahire 1934-62, Beyrut, ts. (Dâru lhyâi't-türâsî'l-Arabî)
- EŞ-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî (1250/1834), *Fethü'l-kadîr*, Kahire, 1349-1351.
- ET-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmiu'l-beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. M. Abdül-muhsin et-Türki, Kahire, 2001, VI.
- *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Leiden, 1879-1901.
- ET-TABRESÎ, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasan el-Meşhedî (ö. 548/1153), *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, (nşr. Hâşim Mahallâtî - Fazlullah et-Tabâtabâî), Beyrut 1406/1986.
- FAYDA, Mustafa, "*Cahiliye*", DİA, İstanbul 1993.
- GALİP, Akın, *Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Antropolojik Çalışmalar*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 2006.
- GOODMAN, M, Tagle D, Fitch D, Bailey W, Czelusniak J, Koop B, Benson P, Slightom J (1990). "Primate evolution at the DNA level and a classification of hominoids". *J Mol Evol* 30 (3): 260–266. DOI:10.1007/BF02099995. PMID 2109087.; "Hominidae Classification". Animal Diversity Web @ UMich. Erişim tarihi: 2006-09-25. ; "Human Evolution by The Smithsonian Institution's HumanOrigins Program". Human Origins Initiative. Smithsonian Institution. Erişim tarihi: 2010-08-30.
- İBN HİBBAN, Ebû Hâtim Muhammed (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, (nşr. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin Esed), Beyrut 1404/1984.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Riyad, 1999.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemalüddin (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Bulak 1299-1308/1881-1890.

- İBN'ÜL-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Bağdad-Kahire 1382/1963.
- İKBAL, Muhammed (ö. 1938), *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çvr. Rahim ACAR), İstanbul 2013.
- KADI BEYDÂVÎ (ö. 685/1286), *Muhtasar Beydâvi tefsiri (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil)* Çev. Şadi Eren, Selsebil Yay., İstanbul, 2010.
- MATURÎDÎ, Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Mahmud (ö.333/944), *Te'vilât'ul-Kurân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1391/1971.
- MÜSLİM, *Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nişâbüri* (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki, Kahire, 1955-56.
- NESAİ, *Ahmed b. Şu'ayb* (ö. 303/915), *Sünen*, Riyad, Mektebetü'l-Ma'ârif, t.y.
- ÖZBEK, Metin, *Dünden Bugüne İnsan*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- SEHİMMEL, Annemarie (ö. 2003), *Dinler Tarihine Giriş* Ankara 1955.
- TİRMİZİ, Muhammed bin İsâ (ö. 279/893), *Sünen*, Mektebetü'l-Ma'ârif, t.y.
- WHİTE, T.D., Asfam B. and Suwa, G., Forli-İtaly, 1996.
- YASİN, Fikri "*Adem*", Mecelletu'l-Ezher, cilt VIII, sayı 5, Kahire 1937.
- ZEMAŞERİ, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer (ö. 467/1075), *el-Keşşâf an Hakâik'ut-tenzil*, Kahire 1387/1968.